

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН КЕЗЕҢДЕУДІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шырын ТҰХМАРОВА

*Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қазақстан тарихы, саясаттану және әлеуметтану кафедрасының
доценті, т.ғ.к., Қызылорда қ.*

Гүлжан МЕЙІРМАНОВА

*Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қазақстан тарихы, саясаттану және әлеуметтану кафедрасының
аға оқытушысы, т.ғ.к., Қызылорда қ.*

Мемлекеттік хатшының қатысуымен 2013 ж. 5 маусымдағы Астанада өткен ЖОО ректорлары, тарихшылар, ғалымдар қатысқан алқалы жиын өтті. Онда Қазақстан тарихын оқытудың маңызды тұстары тарихты қайта қарастыру, дәуірлеу мәселелеріне баса назар аударылды. Қазақ елінің қазіргі басты мәселелердің бірі – Қазақстан тарихына баса назар аудару. Әсіресе Қазақстан тарихы дәуірлерге бөлуді қайта қарау, оған толықтыру енгізу, қазіргі тарихшы ғалымдардың алдындағы үлкен жұмыстардың бірі. Қазіргі кездегі Қазақстан тарихы археология, антропологиялық және этнографиялық зерттеулерге толы, соның ішінде жете мән беретін салалардың бірі этнография ғылымы болып табылады.

Қазіргі кездегі Қазақстан тарихы кезеңделу мәселесі тарихшылардың алдында тұрған негізгі мәселелердің бірі, әсіресе халықтардың өмірі мен мәдениетін жан-жақты зерттеуде бірқатар қиындықтар туғызады. Тарих этнография саласымен тығыз байланысты, этнографиялық материалдарды жинақтаудың негізгі формасы этнографиялық экспедицияларды ұйымдастыру болып табылады. Өкінішке орай этнографиялық зерттеулердің бір ауыздан мақұлданған экспедициялық жұмыс тәсілдері болмай отыр.

1960 жылдардан бері әлем халықтары арасында өзінің өткен тарихын, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін, материалдық мәдениетін жаңғырту үрдісіне

бет бұру байқалады. Бұл жазу-сызуы ерте дамыған өркениетті халықтарды былай қойғанда, Евразияның үлкен кеңістігін алып жатқан қазақ этносының өткен тарихы мен мәдениетіне байланысты көптеген мәселелердің зерттелмей жатқанына назар аударылуда. Отарлық пен Кеңес дәуіріндегі қатаң жүйе халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі мәдениетіне елеулі өзгерістер енгізіп, тіліне қауіп төндірді.

Сондықтан ХХ ғасырда қазақ халқының ежелгі мәдениеті, дүниетанымы, әдет-ғұрпы, шаруашылық дәстүрі қандай өзгерістерге ұшырады, оларға әлемдік өркениеттің ықпалы, халқымыз ХХІ ғасырға қандай дәрежеде аяқ басқалы тұрғаны жөнінде арнайы зерттеу жүргізіп, қорытынды жасаудың маңызы ерекше. Сонымен бірге қазақтардың осы жерді мекендеуші басқа да халықтармен қарым-қатынасы, мәдениеттердің өзара ықпалы жөніндегі мәселеге де айрықша назар аударылуы қажет.

Этнографиялық тәжірибенің мақсаты: біріншіден студенттердің дәріс және семинар сабақтарында алған білімін бекіту.

Екіншіден тәжірибеші-студент экспедиция жұмыстарына қатыса отырып, далалық жағдайдағы еңбекті ұйымдастыру мен кәсіби-этнограф дағдыларын қалыптастыру.

Үшіншіден этнографияны игеруге көңіл аударған студент-тәжірибешілердің алдына ғылыми тапсырмалар қойып, кәсіби дағдыларын қалыптастырып, олардың ғылым жолына баруына алғышарттар жасайды. Студенттердің ғылыми жұмыспен айналыса бастауы, студенттік ғылыми конференцияларға қатысып мақала берумен басталады.

Студенттерді тәрбиелеуде этнографиялық тәжірибенің баға жетпес маңызы, студенттерді жергілікті халықтың тарихы, мәдениеті, әдет-ғұрыптары, қайталанбас қоғамдық тұрмыс-салттарымен танысу барысында арта түседі.

Этнографиялық тәжірибе – адамдармен тіл табысуға, әңгімелесу дағдыларын игеруге, тәжірибешілердің қоғамдық-саяси сұрақтарға байланысты дәріс оқу, мұның бәрі жоғары педогогикалық дайындық болып саналады.

Этнографиялық зерттеу жүргізілетін аймақ жөнінде мәліметтер жинау ең маңызды іс болып табылады. Гуманитарлық ғылымдардың өзге салаларының ішінде этнографияның өзгешелігі ең алдымен бастапқы фундаменталды дайындығын, яғни нақты тақырыпты анықтап алу, зерттеудің бағдарламасы мен әдістемесін құрастырып алу, теориялық білімді игерген болуын керек. Алдын ала дайындықсыз далалық тәжірибеге шығудың да қажеті аз.

Этнография ғылымының анықтамаларының бірі С.П. Толстовтың пікірінше төмендегідей: «Этнография дегеніміз – әлемнің түрлі халықтарының мәдени және тұрмыстық ерекшеліктерін және осы ерекшеліктердің дамуындағы тарихи өзгерістерді, шығу тегін, орналасуы мен халықтардың мәдени тарихи өзара қатынастарын негізінен тікелей бақылау әдісімен зерттейтін тарих ғылымы».

Бұл анықтамада этнографияның нысаны туралы ғана емес, сонымен қатар деректік материалдарды жинаудың негізгі құралы тікелей бақылау әдісі туралы нақты айтылған.

Тікелей бақылау әдісін оқу және әдістемелік әдебиет негізгі бөліктерін: жеке бақылау, мәлімет берушілермен жұмыс, зерттелуші материалды жазу, этнографиялық топтаманы жинау, құжаттамалық деректермен жұмыс жасау құрайтын далалық жұмыстардың өзара байланысты әдістемелер жиынтығы ретінде қарастырады.

Сонымен, далалық этнографияның нысаны болып қазіргі таңдағы этностар саналады. Дегенмен, тікелей бақылау әдісімен нақты бір халықты зерттегенмен далалық жұмыста оның тек белгілі бір аумақтық бөлімшесі ғана қарастырылады. Далалық этнографияда бір халықтың бүкіл мәдениетін – әрбір үй, бүкіл киім кешегін сипаттау, этникалық қауымдастықтың мекен еткен аумағындағы бүкіл фольклорын зерттеу мүмкін емес. Сондықтан, далалық этнография нысаны тікелей бақылау әдісінің хронологиялық мүмкіндіктеріне байланысты аумақтық және кеңістік бойынша да шектеледі. Этносты толығымен зерттеу оның әртүрлі аумақтық бөлімшелерінде оны тікелей бақылау әдісімен жиналған мәліметтерді жүйелеу арқылы жүзеге асырылады.

Далалық этнография нысанының өзіне тән сипатын анықтайтын тағы бір жағдай: зерттеудің негізгі нысаны этникалық қауымдас тарихи этнографиялық облыс аумағында басқа этникалық қауымдастықтармен тарихи мәдени түрлі формада өзара байланысады. Сондықтан далалық этнографияның нысаны ретінде этностардың олардың көрші халықтармен тарихи мәдени байланыстарын ескере отырып жергілікті бөлігі ғана қарастырылады.

Этнографияның басқа ғылымдармен кірігу аясының кеңеюі, пәнаралық зерттеулердің пайда болуы, этнография ғылымының әдістемесінің теориялық нақтылау этнографиялық зерттеулерде қолданылатын деректемелік қорын жетілдіруді талап етеді. Заманауи этнографияда дерек ұғымының мазмұны кең ауқымды. Оған тікелей бақылау әдісімен алынған немесе мұражай және жеке топтамалардың заттай деректерін зерттеу арқылы алынған этнографиялық мәліметтер кіреді.

Этнографияда қолданылатын деректердің кешенді сипаты туралы ұғымдар оны талдаудың әдістемесін жетілдіруді қажет етеді. Осыған байланысты этномәдени мәліметтерді деректердің «салалық» түріне емес, зерттеудің сәйкес бағытының проблематикасына қатысты жан жақты ақпараттарды алу нәтижесіне бағытталған арнайы бағытын қалыптастыру қажеттігі туындады. Мұндай тиімді және этнографияның дамуының заманауи бағыттарымен анықталатын тұжырым этнографиялық деректерге жүгіну мүмкіндіктерін тудырады.

Далалық жұмыстарды жүргізу барысында этнографиялық ұйымдастыру міндеттерін анықтау, зерттеу бірліктері мен құрал саймандарды таңдаудың мәні зор.

Этнографияда далалық зерттеудің екі тәсілі: тұрақты стационарлық және жорықтық экспедициялық түрлері тарихи қалыптасқан. Тұрақты тәсіл немесе тұрақты экспедиция далалық этнографияның ежелгі дәстүрі болып табылады.

Стационар деп этнографтың зерттеуді өзі зерттеп жатқан этникалық ортада өмір сүріп ұзақ уақыт жүргізуін атайды. Бұл жағдайда қатаң хронологиялық шеңбер жоқ. Далалық жұмыстарды ұйымдастырудың стационарлық тәсілі этникалық қауымдастықтың мәдениеті, тілін монографиялық зерттеулер немесе дәстүрлі тұрмыстық мәдениеттің әртүрлі жақтарын тереңірек зерттеуге байланысты қолданылады. Стационарлық тәсілдің артықшылығы этнографиялық бақылаудың мүмкіндіктерін жүйелі пайдалануға жағдай жасайды.

Қазіргі таңда далалық жұмыстарды ұйымдастырудың экспедициялық тәсілі кеңінен таралған. Бұл тәсіл қысқамерзімді мақсатты не тақырыптық, ұзақ мерзімді мақсатты циклдік және ұзақ мерзімді кешенді монографиялық экспедицияларда қолданылады.

Экспедицияның ұзақтығы бірнеше аптадан бірнеше айға дейін созылуы мүмкін және ол далалық жұмыстарды жүргізу барысындағы міндеттермен анықталады.

Экспедициялардың ішінде қысқа мерзімді мақсаттық не тақырыптық экспедициялардың мерзімі қысқалау, олардың міндеті дәстүрлі тұрмыстық мәдениеттің бірнеше, тіпті бір ғана компонентін терең зерттеу болып табылады.

Ұзақ мерзімді циклдік, кешенді, монографиялық экспедицияларда қысқа мерзімді экспедициялардың басты кемшілігі жиналған деректердің үздіктілігін қайталамауға мүмкіндік береді. Оларда этникалық қауымдастық мәдениетін терең кешенді зерттеледі.

Этнографиялық дерек және тікелей бақылау әдісі

	Бақылау		Далалық күнделік		
			Далалық дәптер		
			Құжаттық деректермен жұмыс дәптері		
			Фототоптама және фотокүнделіктер		
Далалық этнография нысаны	Информантмен жұмыс	Қағазға түсіру	Кино/бейне фильмдер	Этнографиялық мәтін	Этнографиялық дерек
	Құжаттық деректермен жұмыс		Фонотека		
			Суреттер, жоспарлар, сызбалар, көшірмелер, кестелер		
			Этнографиялық топтама және далалық топтамалық тізім		

Аумақты зерттеу тәсілдері. Далалық этнографияны әдістемелік жабдықтаудың бір түрі зерттеу нысаны – этникалық қауымдастық мекендейтін ау-

мақты зерттеу тәсілін тандау болып табылады. Ол экспедициялық жұмыстың мақсаттары, міндеттері, тақырыбы, сонымен қатар экспедицияның түрі, оның техникалық жабдыкталуымен, көлік құралының болуымен және ауданның демографиясына байланысты анықталады. Далалық этнографияда, әдетте, аумақты зерттеудің екі түрі қолданылады.

Маршруттық зерттеу тәсілі. Қысқа мерзімді, мақсатты немесе тақырыптық экспедицияларда маршруттық, сонымен қатар кешенді экспедицияларда қолданылатын толықтай маршруттық зерттеулер кеңінен таралған. Бұл тәсіл этникалық картаға байланысты экспедицияның сызықтық маршрутының жолы өтетін негізгі қыстақтарды, жұмыс ауданын алдын ала тандайды. Тандалған қыстақтар зерттеудің негізгі бірліктері болып саналады, онда экспедиция алдын ала жоспарланған уақыт көлемінде жұмыс істейді. Зерттеудің маршруттық тәсілінің артықшылығы зерттеліп отырған этникалық қауымдастық мекендейтін аумақты кеңінен қамтуға болады.

«Таңдалған» түрдегі зерттеу тәсілі. Зерттеудің келесі тәсілі тармақты зерттеу тәсілі, ол ұзақмерзімді циклді және кешенді монографиялық экспедицияларда қолданылады. Маршруттық тәсіл ұстанымдары тәрізді ол да зерттеудің базалық пунктін тандайды. Бұл, әдетте, ірілеу пункт: зерттеу тобын орналастыру көзделетін әкімшілік не шаруашылық орталығы. Мұнда зерттеу тақырыбы бойынша этнографиялық материалдарды жинау жұмыстары жүргізіледі. Ал топ мүшелері жақын маңдағы қыстақтарға бір екі күнге барып келіп «тармақтарды» құрайды. Бұл тәсіл мәдениеттің жергілікті ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндіктер береді. Жұмыс мерзімі ұзағырақ, яғни бір екі апта болуы мүмкін, бұл маршруттық тәсілге қарағанда тереңірек зерттеуге мүмкіндік бергенмен, маршрут бойынша жұмыс уақытының қысқаруына байланысты аумақтық қамтуы шектеледі. Тармақты тәсіл монографиялық тақырыптар бойынша деректер жинау барысында, қала этнографиясын зерттеу кезінде қолданылады. Ұзақ мерзімді экспедициясымен қатар ол классикалық тұрақты тәсіл ретінде қарастырылуы мүмкін.

Далалық зерттеу ұйымдастырудың тәсілдері мен әдістерімен қатар зерттеуші далалық жұмыстың негізгі нысандарын тандайтын не анықтайтын зерттеу түрлерін басшылыққа алу қажет. Жалпы олар зерттеу тәсілдері мен әдістеріне сәйкес келеді.

Зерттеудің екі: толықтай және ішінара зерттеу түрлерін атауға болады.

Ішінара зерттеу далалық жұмыстарды ұйымдастыру құрылымында маршруттық тәсілмен жұмыс істейтін қысқа мерзімді мақсатты не тақырыптық экспедицияларға сәйкес келеді. Бұл жағдайда ғылыми тақырыпқа байланысты зерттеу пәні ретінде мәдениеттің белгілі бір жеке құбылысы таңдалып, ал зерттеу бірліктері ретінде қыстақтар тізімі анықталады.

Толықтай зерттеу түрі этникалық қауымдастық мекендейтін бүкіл аумақ шеңберіндегі барлық мәдени құрамалар бойынша деректер жинауды талап етеді. Әрине мұндай ұстаным үлкен күш пен қаражатты керек етеді. Сондықтан толықтай зерттеу түрін өңірлік зерттеулер, тарихи этнографиялық картографиялау үшін дерек жинау мақсатында қолданылады.

Сонымен, далалық этнографияның ұйымдастырушылық негіздерінің белгілі бір құрылымы бар оның негізгі бөліктері болып зерттеуді ұйымдастыру тәсілі немесе экспедиция түрі (стационарлық немесе экспедициялық), зерттеуді ұйымдастыру әдісі немесе этникалық қауымдастық мекендейтін аумақты қамту (маршруттық немесе тұрақты) және далалық жұмыс пәніне бағытталған зерттеу түрлері (бірыңғай немесе таңдау арқылы) саналады. Далалық этнографияның ұйымдастырушылық нұсқаулары арасындағы өзара әрекеттерінің негіздерін төмендегі кесте түрінде беруге болады.

Осы мақала арқылы біз Қазақстан тарихын кезеңдеу мәселесінің білім алушыларды маман ретінде даярлауда аса қажет екенін атап өткіміз келеді. Элективті пән ретінде таңдалып, этнограф ғалымдарға далада жұмыс жасаудың әдістерімен таныстырады. Сонымен қатар, білім алушы экспедиция барысында жиналған мәліметтерді жүйелеп, есеп жасауды үйрететін қажетті пән.